

Jens Hanssen, Thomas Philipp ve Stefan Weber (haz.)
The Empire in the City: Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire,

Beyrut: Ergon Verlag, 2002.

Ebubekir CEYLAN*

Son yıllarda Osmanlı Arap vilayetleri üzerine yapılan çalışmalarda önemli bir canlanma gözlenmektedir. Bu canlanmada, şehir tarihi çalışmalarının önemli bir etkiye sahip olduğunu söyleyebiliriz. 1999 yılının Nisan ayında Beyrut'taki Alman Orient Enstitüsü tarafından düzenlenen bir konferansın bildiri kitabı olarak basılmış olan bu eser, son dönem Osmanlı Arap şehir tarihi literatürüne önemli bir katkıdır. Eserdeki birçok yazı, şehir tarihi çalışmalarının çeşitli vechelerine yeni yaklaşımlar sunarak bu alanları yeniden tartışmayı amaçlamaktadır. Bu yönüyle de eser Osmanlı Arap şehir tarihi çalışmaları bakımından önümüzdeki yıllarda konuşulmaya devam edecek yaklaşımları içermektedir.

Bir "Giriş" yazısı ve on yedi tebliğ metni içeren kitap, yedi bölümden oluşmaktadır. "Osmanlılık Söylemi ve Pratiği" başlığını taşıyan Birinci Bölüm, Usama Makdisi ve Jens Hanssen'in makalelerinden oluşuyor. Bu bölümdeki makaleler, aynı zamanda kitabın teorik/ideolojik çerçevesini de yansıtmaktadırlar. Makdisi, giriş mahiyetindeki yazısında şu soruları cevaplamaya çalışıyor: Arap vilayetlerindeki Osmanlı yönetimi, Avrupalı güçlerin dünyanın başka bölgelerindeki emperyalizm ve kolonyalizmiyle mukayese edilebilir mi? Ya da Tanzimat reformları Osmanlı'yı kolonyal bir imparatorluk haline getirmiş midir? Makdisi, Osmanlı Lübnan'ı özelinde Tanzimat'ın "modern Osmanlı emperyalizmi"nin doğuşunu yansıttığını iddia etmektedir.

Osmanlı emperyalizminden yazarın kastı; asi çevrenin, emperyal merkez tarafından güç kullanılarak yola getirilmesi gibi bir dizi emperyal pratik ve söylemdir. Bu bağlamda Makdisi, XIX. yüzyıl Lübnan'ı ile Osmanlı merkezi arasındaki ilişkiyi; a) kültürel ve etnik farklılık ve b) sistematik şiddet kullanımı bağlamında emperyal bir ilişki olarak tanımlamaktadır. Bir anlamda Avrupa'ya nazire yapan Osmanlı aydınlarının ve görece olarak daha modern olan merkezin pre-modern Arap periferisini modernleştirilmesi ve bu sürecin de "fiziksel ve sembolik" şiddet içermesiydi. Makdisi'nin yaklaşımını benimseyen yazarların kitap içerisinde azınlıkta kalması ve hatta kitabın editörlerinin (Jens Hanssen, Thomas Philipp ve Stefan Weber) bu yaklaşımlara mesafeli kalmaları dikkat çekicidir.

* Fatih Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Görevlisi.

Kitaptaki teorik çerçeve bakımından önemli bir yer tutan bir çalışma da; Jens Hanssen'in, Osmanlı Devleti'ndeki merkez-çevre ilişkilerini değerlendirdiği makalesidir. Merkez-çevre ilişkilerini 4 noktada (taşradan İstanbul'a gönderilen dilekçeler, problemleri eyaletlere merkezden gönderilen teftiş heyetleri, taşrada oluşturulan idari meclisler ve pilot eyaletler) değerlendiren yazar, Osmanlı modernleşmesini merkezle çevre arasındaki çıkar uzlaşması olarak yorumlamaktadır. Hanssen; merkez-çevre ilişkilerini, oyun teorisi [zero-sum game] çerçevesinde değerlendiren geleneksel yaklaşımlardan farklılaşarak, merkezleşme (Osmanlılaşma) ve yerelleşmenin aslında eşzamanlı olduğunu ve bu gelişmelerin birbirlerinin aleyhine olması gerekmediğini, aksine birbirini tamamlayıcı olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca yazarın Fuad Paşa, Midhat Paşa ve Selim Bey gibi isimleri "çevredeki merkez"; Melhameler ve Arap İzzet Paşa gibi isimleri de "merkezdeki çevre" olarak değerlendirmesi bu açıdan önemli.

Kitabın "İmparatorluk ve Arap Vilayet Merkezlerinde Avrupalı" başlığını taşıyan İkinci Bölümünde Beyrut ve Akka'daki Avrupalı varlığı/müdahalesi 3 farklı makaleye konu olmaktadır. Thomas Philipp XVIII. yüzyılın sonlarında Akkaly yerel yöneticilerin; Osmanlı merkeziyle resmî ilişkileri korumalarına rağmen, hem İstanbul'un hem de Avrupa'nın bölgedeki rollerini yeniden tanımladıklarını ifade etmektedir. Philipp, Cezzar Ahmed Paşanın Avrupalı tüccarlarla yoğun ekonomik ilişkiler içerisindeyken bile çeşitli mimarî projeler ile İstanbul'a "sadık bir kul" imajı çizdiğini belirtmektedir.

Laila Fawaz ise; "Beyrut'taki Yabancı Varlığı ve Osmanlı Yönetiminin Algılanışı" konulu makalesinde XIX. yüzyılın ilk yarısını Beyrut'ta Avrupalı ve Osmanlı yetkililer arasında gelişen nüfuz mücadelesi dönemi olarak değerlendirmektedir. Fawaz, bölge siyasetine müdahalede bulunan Avrupalı konsoloslarla (özellikle İngiltere ve Fransız konsoloslarıyla) Osmanlı yöneticiler arasında vuku bulan birçok sürtüşmeye değinmektedir.

Üçüncü Bölüm, Christoph Neumann'ın "XVIII. ve XIX. Yüzyıldaki Osmanlı Taşra Kasabaları" başlıklı çalışmasıyla başlamaktadır. Neumann, Osmanlı çalışmalarında üç anlatıyı ele almaktadır. Bunlardan birincisi belirli bir bölgeye yoğunlaşmış çalışmalardır. Özellikle Güneydoğu Avrupa, Arap toprakları ve Türkiye üzerinde yoğunlaşan bu çalışmalar bu coğrafyalarda ortaya çıkan ulus-devletlere odaklanmaktadır. İkinci olarak yazar Albert Hourani ve Philip Khoury'nin çalışmalarına dayanarak Osmanlı Orta Doğu'sunda yerel eşrafın bölgenin sosyal ve siyasal dönüşümünde önemli rol oynadığının altını çizmiş ve Anadolu'daki eşrafın da benzer roller üstlendiğini *mahzar* [toplu dilekçe] örnekleriyle açıklamıştır. Yazara göre, yerel eşrafın kendi aralarında merkezî idareye karşı işbirliği yapmalarında maddî çıkarlar önemli rol oynamaktaydı. Son olarak Neumann; merkez-çevre ilişkileri kapsamında merkezleşme politikalarına değinmekte ve Osmanlı şehir hayatının en önemli kurumlarından birisi olan vakıfların da, bu politikalarından nasibini aldığını ifade etmektedir. Yine Neumann'a göre; daha önceleri vakıflar eşrafın konumunu güçlendirmek suretiyle adem-i merkezîyetçi bir etkiye sahip iken XIX. yüzyılın başlarından itibaren Darü's-Saade Ağası'nın vakıflar üzerindeki kontrolü ve Evkâf-ı Haremeyn-i Şerifeyn'in gelişmesi daha sıkı bir merkezleşme sağlamıştır. Vakıfların idaresinde merkezleşmeye gidilirken benzer şekilde eyaletlerdeki meclisler de yerel eşrafın merkeze entegrasyonunu sağlamıştır.

Üçüncü Bölüm, iki makale ile son bulmaktadır. Makalelerin ilkinde Stefan Weber, son dönem Osmanlı Şam'ında evlerdeki duvar resimlerini ele almaktadır. Weber'e göre, duvarlarda İstanbul ve Avrupa şehirlerinin resmedilmiş olması; bir yandan İmparatorluğun içselleştirilmesini ve daha geniş bir coğrafya referansını yansıtırken, diğer taraftan yeni teknolojilere (gemi, tren ve uçak gibi) ait resimler de Şamlıların yeniliklere olan merakını ve dünya olaylarına duydukları ilgilerini göstermektedir. Son makalenin yazarı John Chalcraft, XX. yüzyıl başındaki Kahire faytoncularını, şehirdeki konumlarını ve teşkilat biçimlerini ele almaktadır. İngiliz işgalindeki Mısır'da İngilizlerce yönetilmekte olan Hayvanlara Yönelik Zülmü Engelleme Derneği'nin faytonculara yönelik ceza ve tutuklama girişimleri ve bunun sonucunda 1907'deki ilk faytoncu grevi yazar tarafından irdelenmektedir.

"Merkezleşme ile Otonomi Arasında Kentsel Kurumlar" başlığını taşıyan Dördüncü Bölüm, vakıflar hakkındaki iki makaleden oluşmaktadır. XIX. yüzyılda, merkezdeki reformcu yöneticiler ile taşradaki çıkar grupları arasında bir çekişme alanı olan vakıflara yönelik bir dizi reform girişimi söz konusudur. Her iki makalenin de yoğunlaştığı Şam vakıfları da, bu çekişme ve reformlardan nasibini almış ve vakıflar artık kadı tarafından değil de, nazırlar tarafından denetlenmeye başlanmıştır. Astrid Meier, şer'î ve örfî hukukta önceleri daha esnek bir kategoride olan vakıfların, XIX. yüzyıldaki merkezîyetçi politikalar sonucunda daha katı bir şekilde tanımlandığını iddia etmektedir. Şam'daki vakıfların merkezleşme ve otonomi arasında nerede durduklarına ilişkin iki yazarın görüşleri farklılaşmaktadır. Meier, vakıfların nihayetinde İstanbul'un iradesine uygun hareket etmek durumunda olduklarını iddia ederken, Randi Deguilhem vakıf mallarının, gelirlerinin ve personelinin idaresinin yerel unsurlarca kontrol edildiğini ileri sürmektedir.

Tek bir makaleden oluşan Beşinci Bölüm'de Wolf-Dieter Lemke, fotoğrafın Osmanlı Devleti'ndeki hikayesini ele almaktadır. Fotoğrafın Irak ve Yemen gibi İmparatorluğun uzak Arap vilayetlerindeki işlevini tartışan Lemke, yazısını 16 resimle zenginleştirmiştir. Yazar, Cuma namazı ve hac kervanının uğurlanması gibi dinî törenlerin resmedilmesinin ve bu fotoğrafların İmparatorluk coğrafyasında dolaşmasının meşruiyet sağlamada önemli olduğunu, diğer taraftan da taşradaki okul, hastane, kanal ve tren/telgraf istasyonlarının açılması gibi modernleşme faaliyetlerinin fotoğraflanmasının da, merkezde alınan kararların taşrada uygulanıp uygulanmadığının tespit edilmesi bakımından ehemmiyet taşıdığını belirtmektedir.

"İmparatorluk, Patronlar ve İç Mimari" başlığını taşıyan Altıncı Bölüm, Filiz Yenişehirlioğlu'nun Mersin şehri hakkındaki makalesiyle başlamaktadır. XIX. yüzyılda kurulan ve ancak Tanzimat sonrasında gelişen Mersin'in tarihi gelişimini anlatan yazar, Beyrutlu ve İskenderiyeli tüccarların zamanla Mersin'e yerleştiklerini belirtmektedir. Yazarın tespitlerine göre, XIX. yüzyıl öncesine ait herhangi bir mimarî eserin olmadığı Mersin şehri, ancak Tanzimat dönemindeki yasal düzenlemelerle kentsel olarak planlanmış ve inşa edilmiştir. Diğer taraftan, Anne Mollenhauer'in bu bölümdeki makalesi, mukayeseli Arap şehir tarihi açısından önem taşımaktadır. XIX. yüzyıl Doğu Akdenizindeki mekansal organizasyon değişimini Beyrut ve Salt evleri özelinde mukayese eden yazar, yerel geleneğin ve ev sahiplerinin bireysel ihtiyaçlarının bölgeye özgün bir stil oluşturduğunu ve salon merkezli evlerin popülerleştiğini belirtmektedir.

Bu bölümün son makalesi ise, Julia Gonnella'ya aittir. Yazar, Halep'in önde gelen eşrafından ve ulemasından olan Seyyid Ebü'l-Hüda es-Sayyâdî'ye ait evin mimari yapısını irdelemektedir.

Kitaptaki son bölüm, "Osmanlı'nın Medenileştirici Misyonu" başlığını taşımaktadır. Bu bölümdeki makaleler, imparatorluğun "en periferisi" sayılabilecek iki vilayete odaklanıyor: Bağdat ve Yemen. Christoph Herzog yazısında, "Bağdat'ın İstanbul'dan nasıl görüldüğü" sorusunun cevabını aramaktadır. Yazar bu sorunun cevabını Bağdat'la ilgili atasözlerinde, *Kâmûsu'l-A'lâm*, *Seyâhatnâme-i Hudûd* gibi eserlerde ve Ahmet Midhat'ın *Basiret* gazetesinde yer alan Bağdat tasvirlerinde aramaktadır. Herzog İstanbul'un Bağdat algılayışını içeren bu eserlerdeki ifadeleri (bilhassa bedevileri horlayan ifadeleri) oryantlizmin bir yansıması olarak değerlendirmektedir. Ahmet Midhat ve Osman Hamdi gibi yazarların eserlerinden yola çıkan Herzog, Osmanlı Bağdatı'na karşı bir tür "kolonyalist tavır" takınıldığını iddia etmektedir.

Kitaptaki son iki makale, son dönem Yemen vilayeti üzerine yoğunlaşmaktadır. Thomas Kühn, 1872-1914 yılları arasında Osmanlı Yemen'indeki mekansal değişimin siyasî boyutunu incelemektedir. Yemen'deki imar ve modernleşmenin, aslında, vilayetteki Osmanlı merkezleşmesinin farklı bir yansıması olduğunu ifade eden Kühn; geri kalmış ve durağan periferinin, nispeten daha gelişmiş olan merkez tarafından modernleştirilmesinin ve "Osmanlılaştırılmasını" (Osmanlı'nın medenileştirici misyonunun), 1870'ler sonrasında Osmanlı'nın Yemen siyasetinde öne çıkan söylem olduğunu belirtmektedir. Yemen'in I. Dünya Savaşı öncesindeki üç yılına (1911-1914) odaklanan İsa Blumi ise, Yemen vilayetinin çoğu zaman kalıplaşmış belirli kavramlar çerçevesinde (Zeydî İmamlar ve Osmanlı yetkilileri, yöneten-yönetilen ya da göçebe-yerleşik toplumlar arasındaki dikotomi/çatışma olarak) tartışıldığını belirtmekte ve siyasî dönüşümü açıklamada bu tür geleneksel sosyolojik kavramların kullanımını riskli bulmaktadır. Bu tür kavramların, çoğu zaman siyasî aktörler tarafından çarpıtıldığını ifade eden yazar artık yeni yaklaşımlara ihtiyaç duyulduğunu ifade etmektedir.

Birçok atölye çalışması ve sempozyum/kongre bildirimleri, maalesef bildiri kitabı olarak basılma şansına sahip olamıyor. Bu açıdan bakıldığında, Arap coğrafyasındaki Osmanlı şehirlerini mimarî yapı, modernleşme, merkezle olan ilişkiler ve emperyalizm gibi konu başlıkları altında inceleyen tebliğlerin basılmasında emeği geçen editörlere ve Beyrut Orient Enstitüsü'ne teşekkür etmek gerekir. Kitaptaki bazı teorik yaklaşımlar tartışılmaya devam edecek ve böylece bu alanda yeni çalışmaların yapılmasına katkıda bulunacaktır.